

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΚΦΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΟΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ

Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτης, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Η μετεμφυλιοπολεμική περίοδος όπως ξέρουμε, χαρακτηρίζεται από έντονες προσπάθειες από την πλευρά όσων ελέγχουν τους κρατικούς μηχανισμούς, για ιδεολογική χειραγώγηση της κοινωνίας. Η ένταση μάλιστα με την οποία επιδιώκεται η κρατική επιβολή στο πεδίο των ιδεών και των συμβόλων, ξεπερνά σε πολλές περιπτώσεις τις αντίστοιχες τάσεις της μεταξικής περιόδου¹. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στην πολιτική συγκυρία, κατά την οποία η προσπάθεια της βίαιης κατεδάφισης των κοινωνικών, ιδεολογικών και πολιτικών μηχανισμών, που στήριξαν τη συγκρότηση του στρατοπέδου των ηττημένων, αποτελεί κύριο μέλημα των νικητών. Ο χαρακτήρας της κρατικής διείσδυσης μπορεί να γίνει ευκολότερα κατανοητός, εάν λάβουμε υπόψιν τη δυσκολία των φορέων της εξουσίας να ενκοιτώσουν, με θετικό γι' αυτούς τρόπο, τις επιπτώσεις των κοινωνικών ανακατατάξεων που επέφεραν οι καταστροφές των πολέμων και τα δραματικά βιώματα. Ακόμα και οι εκπρόσωποι των καταπιεστικών μηχανισμών είναι σε θέση να καταλάβουν ότι τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 δεν έχουν μόνο πολιτικές αντανάκλασεις που είναι δυνατόν να αποτελέσουν αντικείμενο βραχυπρόθεσμου χειρισμού από την πλευρά των κομμάτων². Οι κοινωνικές προεκτάσεις της πολεμικής βίας αγγίζουν ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι σε άλλες κοινωνίες που επηρέασε ο β' Παγκόσμιος Πόλεμος τις δομές βάθους και τα πολιτισμικά μορφώματα. Ενώ όμως η πολιτική θέτει τὰ πάντα σε κίνηση, οι αντίρροπες τάσεις που αποδεσμεύουν το χαρακτήρα των κοινωνικών διαδικασιών από αυτόν που θέλει να τους προσδώσει το κράτος και οι πολιτικές ηγεσίες, αποκτούν μεγαλύτερη σημασία απ' ότι θα πίστευε κανείς κρίνοντας με βάση το περιεχόμενο των επίσημων ιδεολογικών εκφράσεων.

1. Ενώ κατά τη μεταξική περίοδο παρατηρούνται πιο άμεσες παρεμβάσεις της λογοκρισίας, όπως επίσης και παρεμβάσεις της κυβέρνησης στο χώρο των εκπαιδευτικών και των πανεπιστημιακών δασκάλων, τα κοινωνικά δίκτυα των εκφραστών αντιπολιτευτικών και εν γένει "αναρρητικών" ιδεών είναι αρκετά διαφανή. Οι συγκλίσεις μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών διανοουμένων μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1920, συνέβαλαν στη διατήρηση ή ακόμα και στη βελτίωση των κοινωνικών σχέσεων της πλειοψηφίας των διανοουμένων με τις παρυφές των μεταξικών. Οι σχέσεις αυτές δεν καταστρέφονται, ακόμα και όταν κάποιοι παύονται ή εξορίζονται, όπως στην περίπτωση του Π. Κανελλόπουλου. Στο βαθμό που τα κοινωνικά αυτά δίκτυα δεν καταλύονται σε κάποιους κύκλους αστών και εύπορων μικροαστών, καταλήγουν στο χώρο επιρροής του ΚΚΕ, που όμως εκείνα τα χρόνια είναι ακόμα περιθωριακός. Αντίθετα μετά τον εμφύλιο, οι εκπρόσωποι της πολιτικής εξουσίας βρίσκονται αντιμέτωποι με μια νέα κοινωνία που γεννιέται μέσα από την κατοχή, με πληθώρα νέων διανοουμένων που αναπτύσσουν άγνωστα έως τότε δίκτυα και ιδεολογικούς μηχανισμούς. Ετσι παρά την ύπαρξη τυπικών συνταγματικών πλαισίων, οι καταπιεστικές ενέργειες του κράτους εμφανίζονται ως συνάρτηση της ανάγκης αποκαλύψης μιας ενεργητικότητας που δύσκολα μπορεί να παρεμποδιστεί χωρίς άτυπη κρατική τρομοκρατία. Π.χ. ενώ ισχύει η ελευθερία του τύπου, παρακολουθούνται τα περίπτερα και φακελώνονται οι αναγνώστες. Πρόκειται για τη σχέση συντάγματος / "παρασυντάγματος" κατά τη μετεμφυλιοπολεμική περίοδο, την οποία αναλύει διεξοδικά ο Ν.Αλιβιζάτος (1996). Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974, Αθήνα: Θεμέλιο.

2. Οι προτάσεις "βαθείας ταμής" που εισάγεται το 1963 ο Κ.Τσάτσος μαζί με άλλους 25 βουλευτές της ΕΡΕ, είναι ενδεικτικές της άποψης, ότι οι άτυπες "παρασυνταγματικές", παρεμβάσεις του κράτους, θα πρέπει να αντικατασταθούν από πιο μόνιμους, νομικά κατοχυρωμένους μηχανισμούς χειραγώγησης, που θα έχουν και πιο μόνιμες επιπτώσεις στις κοινωνικές δομές και το πολιτισμικό υπόβαθρο της πολιτικής. Επιδιώκεται έτσι ένας πιο διερευνητικός πολιτικός σχεδιασμός των διαδικασιών συντήρησης και μεταβολής των κοινωνικών δομών, των οικονομικών σχέσεων, αλλά και κεντρικών στοιχείων του πολιτισμού. Βλ. Δ.Χαραλάμπης (1985) Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιοπολεμική Ελλάδα, Αθήνα: Εξάντας, σελ.126-131.

Η δεξιά εκδοχή του πολιτικού και ιδεολογικού ελέγχου της κοινωνίας ίσως φαίνεται πιο αποτελεσματική. Τόσο η δεξιά όμως, όσο και η αριστερά, απομακρύνονται από την ουσία των κοινωνικών διαδικασιών, αφήνοντας τις ιδεολογίες τους να μετατρέπονται σε απλά ιδεολογήματα που ενώ στερεώνουν κοινωνικές και προσωπικές ταυτότητες όσων ανήκουν στην κατηγορία των οπαδών των κύριων παρατάξεων, συσκοτίζουν την ουσία των εξελίξεων στη συνείδηση των περισσότερων.

Το τέλος του εμφυλίου πολέμου δεν σημαίνει μόνο την έναρξη μιας περιόδου χωρίς πολεμικές συγκρούσεις και επιβολής των πολιτικών δυνάμεων που εκφράζουν τους νικητές κάτω από συνθήκες πλασματικής νομιμότητας. Η παύση των πολεμικών επιχειρήσεων αποτελεί την απαρχή ευρέων διαδικασιών κοινωνικής μεταβολής, που τερματίζονται ουσιαστικά πλέον κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1970, δίνοντας τη θέση τους σε άλλου τύπου κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα³. Η προσαρμογή σε νέες συνθήκες, αλλά και η ανάγκη αντιμετώπισης από σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, των αρνητικών επιπτώσεων του εμφυλίου, οδηγεί σε μεγάλης κλίμακας κοινωνική κινητικότητα. Πολλοί εξαναγκάζονται -είτε στην πόλη είτε στο χωριό- σε εξεύρεση νέων λύσεων στα πιεστικά προβλήματα, μια και οι νικηφόρες δυνάμεις τους έχουν κατατάξει σε αυτούς που πρέπει να τιμωρηθούν για τις σχέσεις τους με την παράταξη που ηττήθηκε. Το φακέλωμα είναι πηγή ωθήσεων για μη συμβατικές μορφές κοινωνικής κινητικότητας, που αποτελούν για ορισμένα τμήματα της κοινωνίας τη μόνη διέξοδο. Όσοι πάλι βρίσκονται από την πλευρά των νικητών, μπορούν να ελπίζουν σε θέσεις του δημοσίου⁴. Η δημόσια εργοδοσία όμως, ως μηχανισμός οικονομικής ενσωμάτωσης, καλύπτει μόνον κατά ένα μέρος τις διαδικασίες που παρατηρούνται. Παράλληλα προς τις πολιτικές προέλευσης ευκαιρίες για αλλαγή των ατομικών ή οικογενειακών συνθηκών, αναπτύσσονται συστήματα ευκαιριών που παρά την έμμεση εξάρτησή τους από την επιρροή που ασκεί το κράτος, δεν στηρίζονται στην πρόσβαση σε εργασιακές θέσεις του δημοσίου που διανέμονται από εκπροσώπους της πολιτικής εξουσίας. Οι επιπτώσεις του δύσμορφου ελληνικού "οικονομικού θαύματος" δημιουργούν δυνάμεις έλξης από νέα κοινωνικά πλαίσια που συμπλέκονται με πολιτικού χαρακτήρα πιέσεις για εγκατάλειψη κοινωνικών δικτύων και γνώριμων τρόπων ζωής.⁵ Ο ρόλος του προσαρμοσμένου στη ροή των πραγμάτων αντιήρωα, που προσπαθεί να πετύχει τη μικροαστικοποίησή του ενώ διατηρεί όμως την πικρή γεύση του πρόσφατου σκληρού παρελθόντος, ή που εξακολουθεί να δέχεται πιέσεις από ισχυρούς μηχανισμούς καταπίεσης, εξελίσσεται ως κεντρικό στοιχείο της νέας κοινωνικής κανονι-

3. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, τα κινητικά αυτά στρώματα ζητούν την ολοκλήρωση της ενσωμάτωσής τους μέσω διαδικασιών πολιτικής μεταβολής που οδηγούν στις πολιτικές ανακατατάξεις της δεκαετίας του 1980.

4. Ο Τσοουκαλάς (1986) Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Αθήνα: Θεμέλιο.) Αν και η άποψη αυτή τεκμηριώνεται με απόλυτους αριθμούς, η εγκυρότητά της θα πρέπει να εξεταστεί συμπληρωματικά με βάση τη σύγκριση μεταξύ του κρατικού και του με γοργούς ρυθμούς αναπτυσσόμενου ιδιωτικού τομέα κατά την περίοδο αυτή. Μεγάλο μέρος της κινητικότητας και της κοινωνικής ενσωμάτωσης εξαρτάται από εμικρατικές και εν πολλοίς και εξωθεσμικές διαδικασίες. Η θέση αυτή μπορεί να καλυφθεί εύκολα, εάν λάβει κανείς υπόψη του τα στατιστικά στοιχεία που δείχνουν τις ραγδαίες μορφολογικές μεταβολές της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στον ιδιωτικό τομέα μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Η θέση του Τσοουκαλά, αποκτά τη σημασία της περισσότερο σε σχέση με την ανάλυση των πρώτων ετών της δεκαετίας του 1950, αλλά και των μεταπολεμικών διαδικασιών.

5. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ο ρόλος όχι μόνο της εσωτερικής αλλά και της εξωτερικής μετανάστευσης.

στικότητας. Εάν αυτές οι τάσεις γίνονται αβίαστα και χωρίς συγκρούσεις ρόλων αποδεκτές από το πιο συντηρητικό τμήμα της κοινωνίας, δεν συμβαίνει το ίδιο με όσους είχαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο συμμετάσχει στις διαδικασίες που προκάλεσε η οργανωμένη αριστερά. Οι δυσκολίες προσαρμογής, στο βαθμό που υπήρχαν, δεν θα πρέπει πάντως να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι υπήρξε συνειδητή αντίσταση προς τα νέα κοινωνικά και πολιτισμικά πρότυπα από την πλειονότητα του κόσμου της αριστεράς.

Εδώ θα πρέπει να γίνει η εξής επισήμανση, με στόχο τη σύνδεση της πολιτικής με τις διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής: Παρά την επικρατούσα άποψη, πιστεύω πως είναι λάθος να θεωρούμε ότι το αριστερό κίνημα ηττήθηκε στο Γράμμο και το Βίτσι. Εκεί ηττήθηκε στρατιωτικά ο σταλινικός πολιτικός τυχοδιωκτισμός. Στην πραγματικότητα το εαμογενές αριστερο κίνημα, και ιδιαίτερα η πιο πιστή στις ιδέες της τρίτης διεθνούς πλευρά του, ηττήθηκε στη δεκαετία του 1950 και ολοκληρωτικά στη δεκαετία του 1960, όχι από τους ένοπλους εκπροσώπους της εξουσίας και τους καταδότες της ασφάλειας, αλλά από την αντιπαροχή.⁶ Η αριστερή στάση των λαϊκών στρωμάτων, παρά τα παρωχημένα συμβολικά φορτία και την ακαμψία του πολιτικού λεξιλογίου, μετατοπίζεται σιγά-σιγά προς την κατεύθυνση μιας πιο ευέλικτης αντίστασης στις κοινωνικές και οικονομικές διακρίσεις, που συνδυάζεται με το ενδιαφέρον για ενσωμάτωση στη σχηματιζόμενη καταναλωτική κοινωνία.

Οι διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής επιτρέπουν επίσης την αποδέσμευση ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού από μηχανισμούς κοινωνικού και κρατικού ελέγχου, που αναπαρήγαγαν κυρίως μεταξικής προέλευσης στοιχεία. Δημιουργείται έτσι ένας όλο και πιο πλατύς χώρος, που αν και δεν αποδεσμεύεται σε πρώτη φάση πολιτικά, αποδεσμεύεται όλο και περισσότερο κοινωνικά - και κατ' επέκτασιν ιδεολογικά και πολιτισμικά - από το πνεύμα των δύο παρατάξεων. Το υπόβαθρο των εξελίξεων μπορεί κυρίως να αναζητηθεί στο γεγονός ότι οι κλυδωνισμοί της εποχής αποσυνέδεσαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού από τις τοπικές κοινωνίες, όπως επίσης και από τις έως τότε ισχύουσες κοινωνικές ιεραρχίες, τις μικροκομματικές εντάξεις και τις αυτονόητες αξιακές προσηλώσεις. Για ποικίλους λόγους λοιπόν, η σχέση κράτους-κοινωνίας γίνεται πιο σύνθετη, και εν μέρει πιο ασταθής, σε σύγκριση με το μεσοπόλεμο, αλλά ίσως και με κάθε άλλη προηγούμενη περίοδο της νεότερης ελληνικής ιστορίας.⁷ Έτσι, η σταθεροποίηση των σχέσεων κράτους και κοινωνίας και η διαμόρφωση των ιδεολογικών μετώπων σε πλαίσια βολικά για τις διευθυντικές τάξεις, γίνεται, κάτω από αυτές τις συνθήκες γοργών ρυθμών κοινωνικής μεταβολής, μια επίπονη υπόθεση. Ακόμη και η σμίλευση αντιπολιτευτικών σχεδίων που θα επέτρεπαν την κινητοποίηση των πολιτών στην κατεύθυνση της υπέρβασης του εμφυλιοπολεμικού πολιτικού κλίματος, και την ανάδυση μιας νέας ποιότητας στην κυβερνητική πράξη, γίνεται δύσκολη

6. Για την ευρύτερη σημασία της αντιπαροχής ως μηχανισμού κοινωνικής και οικονομικής ενσωμάτωσης, αλλά και γενικότερα για την κοινωνική, οικονομική και πολιτική σημασία του οικοδομικού κλάδου, βλ. Δ.Χαραλάμπης (1989) Πελαγεαϊκές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Αθήνα: Εξάντας, σελ.184-200.

7. Για το εύρος της κοινωνικής μεταβολής και τη συνάρτησή της με διαδικασίες γεωγραφικής κινητικότητας και μόρφωσης της εκπαίδευσης, βλ. Burger,G. (1976) Αθήνα. Η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας, Αθήνα: Εξάντας. Ψαχαρόπουλος, Γ. / Κοζμιάς, Α. (1985) Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα: Κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αθήνα: Εκδ. ΕΚΚΕ. Περαζογίου, Στ. (1987) Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1948-1985. Το ασύμπτωτο μιας σχέσης. Αθήνα: Θεμέλιο.

- αν και όπως αποδείχτηκε μεταξύ 1963-1965 όχι αδύνατη- μέσα στις δίνες που επιφέρουν οι κοινωνικές ανακατατάξεις.

Μέσα από τέτοιες παρατηρήσεις μπορεί κανείς εύκολα να οδηγηθεί στη θέση, ότι η πορεία της ελληνικής κοινωνίας μετά το 1949 δεν μπορεί να αναλυθεί με δόκιμο τρόπο, εάν δεν στρέψουμε το βλέμμα πέρα από την επίσημη πολιτική σκηνή. Η μια εναλλακτική κατεύθυνση προς την οποία μπορούμε να κοιτάξουμε είναι αυτή των δομικών μετασχηματισμών. Ο στόχος μας όμως εδώ δεν είναι αυτός, αλλά η εστίαση στην άλλη σημαντική κατεύθυνση, των ιδεολογικών και πολιτισμικών διαστάσεων της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας. Θα πρέπει επίσης να τονισθεί, ότι δεν είναι σκόπιμο να περιοριστεί κανείς στις στρατευμένες και κρατικά καθοδηγούμενες διατυπώσεις απόψεων, όπως επίσης και στις αντίστοιχες πολιτιστικές δραστηριότητες⁸. Η αποκλειστική προσήλωση στην εξέταση της στοχευμένης χρήσης των ιδεολογημάτων που διατυπώνουν οι κύριοι δρώντες της πολιτικής και οι οργανικοί τους διανοούμενοι, δεν μπορεί να μας δώσει την αίσθηση του κοινωνικού κλίματος. Η εξέταση όμως του διάχυτου λόγου περί ιδεών καθώς και των πολιτισμικών εκφράσεων της ραγδαία μεταβαλλόμενης καθημερινότητας, μπορεί να μας οδηγήσει σε ένα πιο γόνιμο πεδίο. Και τούτο διότι οι επικοινωνιακές όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας δεν συνιστούν απλώς μια αντανάκλαση κοινωνικών και οικονομικών δομών ή πολιτικών συσχετισμών. Αποτελούν συγχρόνως ένα σημαντικό στοιχείο της ίδιας της ουσίας των όχι πάντα επιτυχημένων διαδικασιών κοινωνικού εκσυγχρονισμού και της κατάστασης της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας.

Η χρήση του όρου νεωτερικότητα σε αυτή τη συνάφεια δεν θα πρέπει να προκαλέσει σνειρμούς που περιορίζονται σε χαρακτηρισμούς ρευμάτων της καλλιτεχνικής, αλλά και εν γένει της πνευματικής δημιουργίας, παρά το γεγονός ότι παραπέμπει σε επικοινωνιακές και συμβολικές διαστάσεις της κοινωνικής κατάστασης⁹. Το εννοιακό περιεχόμενο του όρου, αναφέρεται εδώ σε χαρακτηριστικά των συγχρόνων κοινωνιών και συμπυκνώνει πληθώρα διαστάσεων των διαδικασιών συγκρότησής τους¹⁰. Η κοινωνική νεωτερικότητα, στην οποία επικεντρώνουμε εδώ την προσοχή, αποτελεί ίσως την όψη εκείνη αυτών των πολλαπλών διασυνδέσεων, που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την ιστορικότητα των πιο ουσιαστικών δομικών συνιστωσών των συγχρόνων κοινωνιών. Χωρίς πρόθεση πληρότητας θα δοθεί έμφαση στη διαφοροποίηση μεταξύ δύο επιπέδων έκφρασης της κοινωνικής νεωτερικότητας.

8. Υπάρχουν και στην αριστερά απόψεις που δείχνουν το μέγεθος της απόστασης της στρατευμένης άποψης από την πραγματικότητα της εποχής. Μια χαρακτηριστική διατύπωση αυτής της κατεύθυνσης βρίσκουμε στο περιοδικό που εκδίδει ο Μ.Αναγνωστάκης στη Θεσσαλονίκη, αν και στο σύνολό του το περιοδικό εκφράζει πιο διαφοροποιημένες θέσεις: "Η αποξένωση αυτή είναι φυσικό να διαρκέσει ένα αρκετό διάστημα, ώπου οι μάζες να βρουν μια νέα μορφή προσέγγισης των ιδανικών τους, ώπου να περάσουν, με ιστορική νομοτέλεια, στο νέο τους πρωισμό". Βύρων Ασοντάρας (1960), "Ιδεολογικοί προσανατολισμοί της μεταπολεμικής ελληνικής ποίησης". Κριτική, Τεύχ.7-8, Απρίλιος 1960, σελ.1-18.

9. Γύρω από τη διαφοροποίηση των δύο διαφορετικών τρόπων προσέγγισης της νεωτερικότητας: Frisby,D (1985) *Fragments of Modernity*, Cambridge: Polity. Wehling,P (1992) *Die Moderne als Sozialmythos*, Frankfurt a.M. - New York: Campus.

10. Beck,U. / Bonß,W.(1984) "Soziologie und Modernisierung. Zur Ortsbestimmung der Verwendungsforschung", *Soziale Welt*, No.4, pp.381-406. Lau,Chr. (1984) "Soziologie im öffentlichen Diskurs. Voraussetzungen und Grenzen sozialwissenschaftlicher Rationalisierung gesellschaftlicher Praxis", *Soziale Welt*, No.3, pp.406-428. Lash,S. (1992) "Ästhetische Dimensionen Reflexiver Modernisierung", *Soziale Welt*, No.3, pp.261-277. Giddens,A. (1990) *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity. Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity. Habermas,J (1982) "Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?"; στο ίδιο: *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 92-128. Habermas,J. (1988) *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Το πρώτο επίπεδο αφορά την ανάπτυξη της εξατομικευμένης υποκειμενικότητας και τις κρίσεις προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας που συνοδεύουν όλες τις φάσεις των κοινωνιών τουλάχιστον από τις αρχές του 19ου αιώνα, σαν απόρροια της αποδέσμευσης από σταθερές κοινωνικές ιεραρχίες, συστήματα προνομίων και παγιωμένες ιεραρχίες αξιών. Το δεύτερο επίπεδο αφορά την τάση εξορθολογισμού ή πάντως εκλογίκευσης των ενεργειών, που συνδέεται με την πρόθεση επίλυσης των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων που ανακύπτουν από τις διαδικασίες μεταβολής και τη μόνιμη σχετική ρευστότητα των συγχρόνων κοινωνιών. Αυτές οι διαδικασίες αντιμετώπισης των ακαταστασιών και της αίσθησης ελλείμματος που χαρακτηρίζουν τις νεωτερικές κοινωνίες, δεν είναι τίποτ'άλλο παρά αυτό που ονομάζουμε εκσυγχρονισμό. Τόσο το ζήτημα της υποκειμενικότητας και της ταυτότητας, όσο και το ζήτημα του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού εκσυγχρονισμού, αντιμετωπίζονται σε δύο κατευθύνσεις. Στη μια κατεύθυνση αναπτύσσεται δράση για την επίλυση των προβλημάτων των δρώντων, κάτω από συνθήκες που επιτρέπουν έναν αρκετά μεγάλο βαθμό ελευθερίας σε ότι αφορά το συνταίριασμα μέσων και στόχων, ή πάντως αρκετή ελευθερία ως προς την προσπάθεια συνταιριάσματός τους. Εδώ εντάσσονται και όλες οι εξωκανονιστικές ή εξωθεσμικές δυνατότητες που προσφέρει η κατάσταση της νεωτερικότητας, αλλά και τα συστήματα ευκαιριών ή ανισοτήτων που παράγουν οι μετασχηματισμοί των οικονομιών. Η δεύτερη κατεύθυνση επεξεργασίας των προβλημάτων της νεωτερικότητας και των ζητημάτων που θέτει η εκσυγχρονιστική δράση από τα δρώντα υποκειμενα είναι αυτή του αναστοχασμού. Δεν αποτελεί πρωτοτυπία η επισήμανση ότι η κοινωνική νεωτερικότητα είναι η κατάσταση στην οποία κατ'εξοχήν η δράση συνοδεύεται από αμφιβολίες και αμφιθυμίες, και αυτές οι αμφιβολίες και αμφιθυμίες αποτελούν αντικείμενο συζητήσεων στα πλαίσια των οποίων γίνεται επεξεργασία των συμβολικών διαστάσεων τόσο της καθημερινής όσο και της δημόσιας ζωής. Αυτό το στοιχείο του αναστοχασμού βρίσκεται σε μια χαλαρή αντιστοιχία με την αναζήτηση ταυτότητας, καθώς και με τη δράση που αναπτύσσεται στα πλαίσια των εκσυγχρονιστικών προσπαθειών. Η χαλαρότητα οφείλεται στην κοινωνική διαφοροποίηση των εκφραστών των ιδεολογιών, των οργανωτών των πολιτιστικών δραστηριοτήτων, και των παραγωγών των πολιτισμικών αγαθών, πράγμα που ισχύει σε γενικές γραμμές ακόμα και όταν αυτά τα αγαθά αποκτούν εμπορική σημασία. Η χαλαρότητα των σχέσεων οφείλεται στον ιδιότυπο ρόλο αυτών που χειρίζονται μια συνειδητή απόσταση από τις συμβάσεις και τα αυτονόητα, και ιδίως των διανοουμένων και των καλλιτεχνών που αποτελούν κοινωνικές ομάδες με κεντρική σημασία στα πλαίσια της αναστοχαστικής νεωτερικότητας. Οι ιδιότυπες ομάδες των διανοουμένων και δημιουργών, χαρακτηρίζονται μάλιστα συνήθως από μια εσωτερική συνοχή, που τις κάνει να διαφέρουν, όσο κι αν λαμβάνουν τα μηνύματα, κι όσο κι αν είναι ενσωματωμένες στην κοινωνία. Πολλές φορές αυτό που εκφράζουν είναι ένα ανεστραμμένο είδωλο των τάσεων που επικρατούν στη διαμόρφωση της διάχυτης κοινωνικής υποκειμενικότητας. Οι εικόνες όμως που παράγονται με βάση αυτά τα ανεστραμμένα είδωλα επιστρέφουν στην ευρύτερη κοινωνία μέσα από ποικίλες επικοινωνιακές διαδικασίες. Ετσι προϊόντα της μη-μαζικής κουλτούρας μπορούν να αποκτήσουν τη δική τους μαζική λογική. Οι όποιες επιρροές των διανοουμένων, αλλά και γενικότερα των παραγωγών πολιτισμικών αγαθών, διαθλώνται μέσα από την αφομοίωσή τους σε διάχυτες εκφρά-

σεις. Άλλωστε η αναστοχαστική νεωτερικότητα, στο βαθμό που δεν θεωρείται μια υπόθεση ενός πολύ στενού κύκλου κάποιων ελίτ, δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς το στοιχείο της μαζικής κουλτούρας και της δόμησης της δημοσιότητας. Γι αυτό και οι ιδεολογικές και πολιτισμικές διαστάσεις κάθε αναστοχαστικής νεωτερικότητας μπορούν να γίνουν κατανοητές μέσα από τη σχέση διάνοησης και των παραγωγών κάθε είδους πολιτισμικών αγαθών με τη μαζική κουλτούρα και τις πολιτισμικές και ιδεολογικές διαστάσεις της καθημερινότητας.

Το βασικό στοιχείο της μεταπολεμικής περιόδου είναι ότι έχουμε την επικράτηση μιας αναστοχαστικής νεωτερικότητας, που εμφανίζεται ως επακόλουθο της μαζικής κοινωνικής κινητοποίησης, ενώ στις προηγούμενες περιόδους εκουγχρονιστικών ωθήσεων στην Ελληνική κοινωνία έχουμε κυρίως τάσεις πρωτογενούς εκουγχρονισμού. Οι πολιτισμικές και ιδεολογικές διαστάσεις αυτής της ιδιότυπης ελληνικής νεωτερικότητας είναι σημαντικότερες απ ό τι συχνά νομίζουμε. Και αυτό όχι γιατί οι μορφές τους μπορούν να αποτελέσουν τη βάση των αναλύσεων. Ένας τέτοιος αναλυτικός προσανατολισμός ίσως μάλιστα μας εμποδίζει να δούμε την πηγή των εξελίξεων. Οι εξηγήσεις ως προς τις γεννεσιουργές αιτίες θα πρέπει πολύ περισσότερο να αναζητηθούν στις δομικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνιστώσες. Οι πολιτισμικές όμως και ιδεολογικές διαστάσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε το πνεύμα της εποχής, ακόμα και όταν αυτό απεικονίζεται μέσα στα πολιτισμικά και ιδεολογικά στοιχεία με τρόπο στρεβλό ή ανεστραμμένο. Αυτό ακριβώς το στοιχείο της αναστοχαστικής νεωτερικότητας είναι που κάνει πολύ σημαντικές τις ιδεολογικές και πολιτισμικές διαστάσεις ως συστατικών στοιχείων της κοινωνικής πραγματικότητας, μια και τείνει να δημιουργήσει καταστάσεις όπου το φαντασιακό υπερκαλύπτει την πρόσληψη των δομικών στοιχείων.

Το φαντασιακό στοιχείο παρά τις σαφείς καταβολές του σε κοινωνικές δομές και πολιτικούς συσχετισμούς, δημιουργεί μια αυξημένη αυτονομία του κοινωνικού. Κατά την περίοδο 1950-1967, δεν επικρατεί μέσα στην κοινωνία η λογική των πολιτικών μετώπων, αλλά η λογική της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της προσαρμογής στη δυναμική του διεθνούς αναπτυξιακού συστήματος που γίνεται αισθητή μέσα από ιδιότυπους ελληνικούς αντικατοπτρισμούς.¹¹ Το ενδιαφέρον είναι ότι αυτή η τάση επιτείνεται από όσους αποκλείστηκαν από εργασίες, ή εγκατέλειψαν τον τόπο καταγωγής τους λόγω πιέσεων που σχετίζονταν με τα φρονήματά τους. Οι εκπρόσωποι του κόμματος μπορεί να επιμένουν στην παρανομία και τα παρασκήνια, δεν μπορούν όμως να ελέγξουν τον κόσμο της αριστεράς. Οι σκληροπυρηνικοί εθνικόφρονες μπορεί να βαστούν κλειδιά με τα οποία κουρδίζουν τη δημοσιότητα και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς, οι κατά τη γνώμη τους όμως παραφωνίες που δεν μπορούν να ελέγξουν πληθαίνουν. Αν και οι πολιτικές συγκλίσεις παραμένουν μια εκρεμής υπόθεση, οι κοινωνικές συγκλίσεις αποκτούν ένα δυναμικό χαρακτήρα. Σταδιακά βέβαια εμφανίζονται μέσα από αυτές τις διαδικασίες μετατοπίσεις του πολιτικού σκηνικού.

11. Για μια θεωρητική προσέγγιση τέτοιων αντικατοπτρισμών: HeintzP (1976) "Sozialstruktur und Kulturwandel in den Entwicklungsändern", in: Peter,H.-B. / Hauser,JA (Eds.) Entwicklungsprobleme - interdisziplinär, Bern und Stuttgart: Verlag Paul Haupt. σελ. 17-28

Από την πλευρά της βάσης της αριστεράς, ιδιαίτερα των ανοργάνωτων οπαδών, η προσχώρηση σε αυτό το ρεύμα συνδέεται με την υποχώρηση της προσήλωσης σε έννοιες ταξικότητας.¹² Τα μέτρα καταστολής έθιγαν το γόητρο μιας ταξικά κινητικής κοινωνίας, και όχι τη λογική των συλλογικών διεκδικήσεων. Σε αυτό το στοιχείο της μη ταξικότητας οφείλεται άλλωστε και η γενική πολιτικοποίηση και ο χαρακτήρας που αυτή εξέλαβε, και όχι στο ίδιο το γεγονός της μετεμφυλιοπολεμικής καταπίεσης, που αποτελεί περισσότερο την αφορμή παρά τη βαθύτερη αιτία των πολιτικών εκδηλώσεων. Τα φαινόμενα αυτά οδήγησαν σε σταδιακή ανεξαρτοποίηση των πολιτικά δραστήριων από ταξικού χαρακτήρα κομματικές πειθαρχίες. *Οι έλληνες πολίτες της μετεμφυλιοπολεμικής περιόδου αναζητούν μια δημόσια σφαίρα και ένα πλαίσιο δικαιωμάτων που να επιτρέπει την έκφραση του ατομικισμού τους και την ατομική και οικογενειακή κοινωνική κινητικότητα. Η καταπίεση δεν είναι η πηγή του ατομικισμού αυτού, αλλά πάντως μια καταλυτική δύναμη που ώθησε προς την πιο εύκολη έκφρασή του. Γιατί ενώ απαγόρευε την ταξική συλλογικότητα, συγχρόνως απαγόρευε με πολλούς τρόπους την κοινωνική ενσωμάτωση μέσα από την κοινωνική κινητικότητα. Σε αυτή την κατεύθυνση άλλωστε θα πρέπει να δούμε και τις κύριες αντιθέσεις στους κόλπους του αστικού στρατοπέδου, που γίνονται κυρίαρχες για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας και υπερκαλύπτουν σταδιακά τις μαρξιστικής προέλευσης έννοιες περί ταξικού αγώνα, που στην Ελλάδα είχαν πάντα μια σημασία περιορισμένη σε σχετικά περιθωριακά τμήματα των εργατών και των αγροτών, και ίσως ορισμένων δημοσίων υπαλλήλων.

Σε σχέση με αυτές τις όψεις της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου, ίσως είναι ενδιαφέρον να κοιτάξουμε πιο προσεκτικά τό νόημα των μαζικών κινητοποιήσεων. Οι παραπομπές σε σύμβολα των σοσιαλιστικών κινημάτων, αλλά και του σοβιετικής κοπής γραφειοκρατικού σοσιαλισμού, δεν θα πρέπει να ερμηνευθούν με ευθύγραμμο τρόπο. Θα πρέπει να δούμε ότι για τους περισσότερους οι ιδέες αυτές και τα σύμβολα, αποτελούν μια μυθολογική επένδυση που αντλεί από διαθέσιμα σχήματα και ιδεολογήματα ελλείψει άλλων ευπρόσιτων λόγων. Αλλωστε το βάρος της πρόσφατης ιστορίας, με τον τρόπο που συνδυάζεται με τις επιταχυνόμενες διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής που μεταλλάσσουν τις δομές βάθους της ελληνικής κοινωνίας, δεν επιτρέπει ιδεολογικές καινοτομίες αντίστοιχες προς την κοινωνική ευρηματικότητα των κινητικών στρωμάτων.¹³ Ακριβώς λόγω αυτής της διάστασης των πολιτικών και εν γένει των μαζικών εκφράσεων, είναι αμφίβολο το κατά πόσον η αντικομμουνιστική ιδεολογία θα μπορούσε να σταθεί χωρίς σύνδεση με

12. Το ζήτημα της ρευστότητας των κοινωνικών στρωμάτων και της ασταθούς ταξικής ταυτότητας, τίθεται όπως ξέρουμε κυρίως στα μη-αγροτικά στρώματα, αλλά και σε κατηγορίες αγροτών, ήδη πριν την υιοθέτηση των μαρξιστικών μεταπολεμικών διαδικασιών κοινωνικής κινητικότητας που προκαλεί ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης και η αναντιστοιχία του προς το επίπεδο των διαδικασιών οργανωτικής δομής. Η μικροδιοικησία και η σχετική αυτονομία των περισσότερων αγροτών αποτελεί τη βάση των αδύναμων κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων. Από αυτή την άποψη θα πρέπει κανείς να είναι προσεκτικός ως προς το ενδεχόμενο σύνδεσης της ελληνικής ταξικής ρευστότητας με διαδικασίες αλλαγής των κοινωνικών διαφοροποιήσεων και διαστρωματώσεων, καθώς και της κοινωνικής συνείδησης, που παρατηρούνται στις χώρες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού.

13. Για μια διαφορετική οπτική βλ. Γ. Κατηφόρη (1975) Η νομοθεσία των βαρβάρων. Αθήνα Θεμέλιο. Ιδιαίτερα κεφάλαια: "Ο ρόλος των συγκεντρώσεων, 1950-1967". "Εξελκτικά στάδια στις συγκεντρώσεις", σελ.141-149. Διαφωνώ με θέσεις που κατά τη γνώμη μου υπερπλοουστίζουν με αισιόδοξες εκτιμήσεις τις δυνατότητες της αριστεράς της εποχής. Ο Κατηφόρης, για παράδειγμα, γράφει: "Όπως προσπαθούμε να αναπτύξουμε παρακάτω, ο βαθύτερος λόγος της μεταστροφής του αστικού κράτους στο θέμα των ατομικών δικαιωμάτων είναι ότι τα δικαιώματα αυτά άρχισαν από μια στιγμή και πέρα να χρησιμοποιούνται από την εργατική τάξη στον αγώνα της για μια σοσιαλιστική κοινωνία" (σελ.12.)

εικόνες εξωτερικής απειλής, που ανέκαθεν αποτελούσαν έναν τρόπο κινητοποίησης του θυμικού και παράκαμψης του κοινωνικού περιεχομένου της πολιτικής. Τα ιδεολογήματα περί απόλυτης εξωτερικής εξάρτησης και επομένως συννενοχής της αριστεράς, ίσως προκαλούσαν κάποια μετάθεση του ερμηνευτικού σχήματος στο μυαλό εκείνων των πολιτών που έβλεπαν, υπό την επίρροια της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, την απειλή των ατομικών τους στόχων να προέρχεται όχι τόσο από την αναπαραγωγή των νέων κοινωνικών ιεραρχιών, αλλά από εξωτερικές απειλές. Η δογματική αναγωγή όλων των προβλημάτων σε σκοτεινές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, ήταν το αριστερό αντίστοιχο. Και η αριστερά και η δεξιά της εποχής τείνουν να σχεδιάσουν το πορτραίτο του αντιπάλου χρησιμοποιώντας ως κύρια αναφορά πραγματικές ή φανταστικές εξωτερικές διασυνδέσεις. Ο εθνικισμός της εποχής είναι δύσκολο να γίνει κατανοητός χωρίς την εξέταση της σημασίας αυτών των προπαγανδιστικών υποστηριγμάτων. Εκκινώντας μάλιστα από μια τέτοια τοποθέτηση, θα μπορούσαμε να δούμε με κριτική ματιά θέσεις που παρά τις σωστές διαπιστώσεις ως προς τη μορφή των επιφαινομένων, τοποθετούν την εθνικιστική ιδεολογία στο επίκεντρο, και όχι μόνο τη θεωρούν κεντρικό ουσιαστικό των εκφράσεων, αλλά και τη συνεκτική ουσία της κρατικά καταδυναστευμένης κοινωνίας της εποχής.¹⁴ Αυτό που δεν καταλαβαίνουν πολλοί, είναι ότι ο εθνικισμός της πλειονότητας, κατά τη μετεμφυλιοπολεμική περίοδο, έχει υποστεί μια μεταμόρφωση. Είναι λιγότερο πηγαίος και περισσότερο επιφανειακός, μια και στις πιο σκληρές του εκδοχές συνδέεται περισσότερο με όχι ιδιαίτερα αποτελεσματικές προπαγανδιστικές τεχνικές και λιγότερο με θεμελιακά στοιχεία της ιδεολογίας και της ταυτότητας. Η ελληνικότητα της περιόδου, παρά τις κραυγές της εθνικοφροσύνης, αναπτύσσεται ως ιδεολογική συνιστώσα των διαδικασιών ενσωμάτωσης στη διεθνή κοινωνία. Είναι μιά ανοιχτή ελληνικότητα, και όχι μια κλειστή και επιθετική. Ο φολκλορισμός υπερτερεί ως συστατικό στοιχείο του νέου εθνικισμού, και συνδέεται με το συναίσθημα της αποδοχής από άλλους λαούς, υπερκαλύπτοντας έτσι καμιά φορά και το συναίσθημα της αναπτυξιακής υστέρησης.

Αν και μέσω της νέας ελληνικότητας και των νέων καταναλωτικών προτύπων αποκρυσταλλώνονται κάποια κοινά σημεία αναφοράς με σημασία για τις συλλογικές εκφράσεις, αυτά δεν επιλύουν το πρόβλημα της ταυτότητας για τα κινητικά στρώματα του πληθυσμού. Ο κοινωνικός χώρος των ρευστών ταυτοτήτων διευρύνεται, και εμπλουτίζεται από τα βιώματα όσων συμμετέχουν στις εκρηκτικές διαδικασίες γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας. Η στήριξη της ταυτότητας γίνεται πιο υλική, και αποκτά μια συμβολική χαλαρότητα. Οι αισθητικές προτιμήσεις δεν έχουν ακόμα το σαφή προσανατολισμό που φέρνει για μεγάλο τμήμα των λιγότερο ευνοημένων κινητικών στρωμάτων η βελτίωση του εισοδηματικού επιπέδου μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Η κουλτούρα του σκυλά-

14. Αυτή η κατεύθυνση σκέψης μπορεί να βρεθεί σε κείμενα του Α.Ελευθάντη αλλά και πιο πρόσφατα σε ένα δημοσίευμα του Κύρκου Δοξιάδη. Οι ευστοχες παρατηρήσεις τους σε ζητήματα λειτουργίας και περιεχομένου της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν αποτρέπουν συνολικές κρίσεις περί αυτού που ορίζουν ως μεταπολεμική ιδεολογία. Η διάχυτη όμως ιδεολογία δεν είναι κατά την περίοδο αυτή ταυτόσημη με την κυρίαρχη ιδεολογία όπως εκφράζεται από το κράτος και τους επίσημους διανοουμένους. Ελευθάντης Α. (1991) Στον Ασπασισμό του λαϊκισμού. Αθήνα: Ο Πολίτης. Δοξιάδης Κ. (1993) Η ιδεολογία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Λεβένθων, Τεύχος 13, 123-148. Το ίδιο πρόβλημα εμφανίζεται και στις παρατηρήσεις του Κ.Τσουικαλά, παρά τις αναλύσεις του γύρω από τις διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής της εποχής. Βλ. κεφάλαιο: Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου, στο: Τσουικαλάς Κ. (1986) Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, Αθήνα: Θεμέλιο.

δικου και του σύγχρονου ελαφρολαϊκού, που συμβολίζει την ενσωμάτωση στη μεταλλαγμένη κοινωνία και τη σταθεροποιεί βάσει πολιτισμικών συμβάσεων, επικρατεί αργότερα. Είναι αποτέλεσμα της περιόδου της δικτατορίας, κατά τα πρώτα χρόνια της οποίας φαίνονται πλέον καθαρά οι κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις του δύσμορφου ελληνικού "οικονομικού θαύματος"¹⁵. Πριν όμως από αυτή τη σταθεροποίηση αισθητικών προτύπων με τεράστια σημασία όπως πλέον ξέρουμε για τη συμβολική συγκρότηση της κοινωνίας μας, αναδύθηκαν με μεγαλύτερη σαφήνεια οι πρώτες βάσεις του ελληνικού λαϊκισμού. Ο Γεώργιος Παπανδρέου ίσως είναι ο πρώτος, που σε πολύ πρώιμες φάσεις των κοινωνικών διαδικασιών, στις οποίες αναφερόμαστε, μπόρεσε να φέρει στην επιφάνεια τα υπόγεια ρεύματα της κοινωνίας και να τροφοδοτήσει με αυτά νέες τάσεις στο επίπεδο του πολιτικού λόγου. Συνέδεσε τον πόθο για υπέρβαση των δημοκρατικών ελλειμμάτων της εποχής, με τον πόθο για κοινωνική ενσωμάτωση οικονομικά, πολιτικά και κυρίως κοινωνικά ξεριζωμένων τμημάτων του πληθυσμού. Ανέδειξε το λαϊκό αίτημα για δικαίωμα στη μικροαστική και καταναλωτική ζωή σε στοιχείο της πολιτικής δημοσιότητας, δημιουργώντας προϋποθέσεις μετασχηματισμού πολλών επιμέρους όψεων της δημοσιότητας, και μάλιστα σε μια εποχή που δεν υπήρχε ακόμα τηλεόραση. Το Κέντρο αρχίζει σιγά-σιγά και εκφράζει το νέο χαρακτήρα του ριζοσπαστισμού των ιδεολογιών της κοινωνικής και αναπτυξιακής ελλειμματικότητας, που στο λόγο της ελληνικής παραδοσιακής αριστεράς εμφανίζεται καλυμμένος με το μανδύα ενός ψευδεπίγραφου μαρξισμού. Πίσω από τις προσόψεις όμως κρύβεται μια σύγκλιση που με μεγάλη δυσκολία κρύβουν όσοι δεν θέλουν να αποκαλυφθεί η ιδεολογική ηγεμονία της νέας αριστεράς του Κέντρου. Ο νέος μικροαστικός ριζοσπαστισμός όσων αναζητούν πολιτική, κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση γίνεται ιδιαίτερα αισθητός στο χώρο της νεολαίας και αποτελεί τη βάση των πιέσεων για διεύρυνση των ισχνών δημοκρατικών θεσμών κατά τη δεκαετία του 1960. Οι διαφορές ιδιαίτερα μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς είναι συχνά δυοδιάκριτες. Κυρίως οι αισθητικές παραπομπές και οι δογματικές αγκυλώσεις σε τριτοδιεθνιστικά λεκτικά σχήματα διαφοροποιούν το πολιτισμικό υπόβαθρο των εκφράσεων της νεολαίας. Λαμπράκη από τις εκφράσεις της κεντρικής νεολαίας. Το ποιος ήταν ο πυρήνας των ιδεολογικών ρευμάτων και των πολιτιστικών εκδηλώσεων της κοινωνίας, και ιδιαίτερα της νεολαίας, φάνηκε μετά τη δικτατορία, όταν σχηματίστηκε ο χώρος του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος έδωσε κάλυψη σε ένα ευρύ φάσμα εκφράσεων του μικροαστικού ριζοσπαστισμού. Η παράλληλη διαδικασία στο χώρο της εξωπολιτικής επικοινωνίας, συνδέεται με την εξέλιξη του ελληνικού κινηματογράφου, που ίσως αποτελεί την πιο σημαντική πολιτιστική έκφραση της μετεμφυλιοπολεμικής περιόδου. Τα έργα του Ν. Κούνδουρου, αν και δεν είναι τα μοναδικά που αποδίδουν το πνεύμα της εποχής, περιέχουν τις πιο επεξεργασμένες μεταφορές στην οθόνη του χαρακτήρα της ιδεολογίας αυτών των μετεμφυλιοπολεμικών στρωμάτων. Συνδέει τις μικροαστικού τύπου προσδοκίες, τις οποίες ουσιαστικά αγιογραφεί, με σύμβολα του μετριοπαθούς εθνικισμού και της θρησκείας, όπως εμφανίζονται στη μοντερνίζουσα λαϊκή καθημερινότητα.

15. Σχετικά με τις οικονομικές διαδικασίες στις οποίες αναφερόμαστε, καθώς και με ορισμένες κοινωνικές τους προεκτάσεις, βλ. Μπαμπανιάση, Σ. / Σούλα, Κ. (1976) Η Ελλάδα στην περιφέρεια των ανεπτυγμένων χωρών, Αθήνα: Θεμέλιο.

Οι απαρχές του μεταπολεμικού λαϊκισμού που έδωσε πια τους καρπούς του σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής κατά την δεκαετία του 1980, συνδέονται και με τη σημασία του νέου τύπου φολκλορισμού. Ο φολκλορισμός, πέρα από τη σημασία του για τις αναζητήσεις της νέας εθνικής ταυτότητας, παίζει την περίοδο αυτή πολύ σημαντικό ρόλο και για όσους αναζητούν αισθητικά πρότυπα. Όπως συμβαίνει σε όλη την Ευρώπη από τις αρχές του 19ου αιώνα και μετά, στρώματα με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο, και βέβαια τμήματα του φοιτητόκοσμου, πρωτοστατούν στη στροφή προς το λαϊκό, που ενσωματώνεται σε κάθε εποχή με διαφορετικό τρόπο στις πρωτοποριακές εκφράσεις της νεωτερικότητας. Στην Ελλάδα του μεταπολέμου, η άρνηση του πνεύματος της μαζικής κουλτούρας των περασμένων δεκαετιών εκλαμβάνει τη μορφή της απομάκρυνσης από τον Αττίκ και το κλίμα της αθηναϊκής οπερέτας. Το έδαφος όμως είναι πρόσφορο για μια μαζική κουλτούρα βασισμένη στο πνεύμα μιας σύγχρονης λαογραφικής διάθεσης. Μόνο που ο μεταπολεμικός φολκλορισμός μετατοπίζεται από τη φουστάνελα και τη βράκα προς τα καρβουνιάρικα και τους τεκέδες. Η τουριστική επεξεργασία αισθητικών τάσεων που στηρίχθηκαν σε λαογραφικά ενδιαφέροντα σειράς γενεών αστών κυρίως διανοουμένων, συνδέει τις ελληνικές αναζητήσεις για μια νέα εθνική ταυτότητα με τις ανάλογες φολκλορικές αναζητήσεις σε άλλες χώρες της δύσης που αποκτούν κάποιο στοιχείο παγκοσμιοτητας. Εάν κάποιοι επιμένουν στη φουστάνελα και στα δημοτικά τραγούδια, αυτοί είναι κυρίως οι εκπρόσωποι των αντιμαχομένων του εμφυλίου. Την ίδια εποχή η αισθητική του αιγαιοπελαγίτικου χώρου, η καρέκλα του καφενεϊού και ο ανατολίτης καραγκιόζης, θέτουν τα θεμέλια αυτού που σήμερα διεθνώς ονομάζεται greek style. Τη στιγμή βέβαια που κάποιοι ανακαλύπτουν τα ρεμπέτικα (άλλοι παρά τις απαγορεύσεις του ΚΚΕ, κι άλλοι παρά τις προκαταλήψεις των δυτικότροπων αστών και μικροαστών), η νυχτερινή ζωή της όλο και πιο τσιμεντένιας Αθήνας κατακλύζεται από κακέκτυπα ευρωπαϊκών και αμερικανικών κέντρων. Ο δυϊσμός αυτός οδηγεί όμως και σε ένα πάντρεμα, που αποτελεί συνέχεια ενός παλαιότερου. Αναφέρομαι εδώ κυρίως στο χώρο της μουσικής, που με το συμβολικό βάρος του τραγουδιού για την ελληνική κοινωνία και τη χρήση της τραγουδιαμένης ποίησης, αντανάκλα πολλές φορές κεντρικές ιδεολογικές διαστάσεις των μετεμφυλιοπολεμικών ρευμάτων, ιδιαίτερα της αμφισβήτησης της κουλτούρας των κρατικών οργανικών διανοουμένων αλλά και του νέου εθνικισμού¹⁶. Εάν πριν από τον β' Παγκόσμιο Πόλεμο ξεκινά μια σύζευξη δημοτικής και έντεχνης δυτικότροπης μουσικής που έχει τις ρίζες της στις ανά την Ευρώπη εθνικές μουσικές σχολές, αυτή η τάση επικαλύπτεται μετά τον πόλεμο από τη σύνδεση δυτικότροπης μουσικής και ρεμπέτικου. Τέτοιες συζεύξεις ανατολίζοντας λαϊκού και δυτικότροπου στοιχείου, αφήνουν τη σφραγίδα τους και σε πολλούς άλλους χώρους δημιουργίας. Σε άλλες περιπτώσεις πάλι, όπως είναι αυτή του νέου κύματος, η ιδιοποίηση της δυτικής μουσικής κουλτούρας, αλλά και στυλ εμφάνισης και ζωής, είναι το κατάλληλο περιτύλιγμα της γλωσσικής και μη επικοινωνίας της καθημερινότητας των νέων μικρο-

16. Σχετικά με το ελληνικό τραγούδι και τις ιδεολογικές του διαστάσεις βλ. ΜηλιόςΓ / ΜικρούτσικοςΘ (1984) Στην υπηρεσία του έθνους. Ζητήματα ιδεολογίας και αισθητικής στην ελληνική μουσική, Αθήνα: Εκδ. Εταιρίας Νέας Μουσικής, ΣιδερόςΑ. (1985) "Η τραγουδιαμένη ποίηση", Μουσικολογία, Τευχ.3, σελ.89-106. Ψυχοπαϊδη-ΦράγκουΟ. (1993) "Το Αξιον Εστί Η ιδεολογία του τότε και τώρα", στο Πρόγραμμα Συναυλιών Μίκα Θεοδωράκη, Αθήνα: Εκδόση ΕΡΤ (Διεύθυνση Μουσικών Συνόλων), σελ. 108-112.

στών φοιτητών και εκκολαπτόμενων διανοουμένων, αλλά και πολλών νέων εργατών που προσδιορίζουν την ταυτότητά τους όχι από τους χώρους δουλειάς, αλλά από τους τρόπους διαμόρφωσης του ελεύθερου χρόνου. Ο χώρος της μουσικής και ιδιαίτερα του τραγουδιού είναι πολύ σημαντικός, μια και συνδέει νέες αισθητικές αναζητήσεις με τη μαζική κουλτούρα. Είναι ο χώρος, μέσα από τον οποίο όλο και μεγαλύτερα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας με υψηλότερη μόρφωση και ίσως και με ισχυρότερη επαγγελματική θέση, συνδέονται με το πνεύμα που φέρνουν τα ακόμα από κάθε άποψη αδύναμα νεοσηματιζόμενα στρώματα. Η νέα λαϊκότητα του εργάτη και του αγρότη, που προσβλέπει στη μικροαστικοποίηση, συνδέεται με παράξενο τρόπο με έναν αισθητισμό που έχει τις καταβολές του σε ανακαλύψεις των διανοουμένων της γενιάς του 30. Κατά τα άλλα όμως ο ελληνικός αισθητισμός, στο βαθμό που ενδιαφέρεται για αναλύσεις και κριτικές προσεγγίσεις, και υπάρχουν πολλοί αξιολογοί τέτοιοι κύκλοι, δεν μπορεί να ενσωματώσει τίποτα από τη νέα ελληνική πραγματικότητα, που την παρατηρεί άλλωστε σχεδόν αποκλειστικά μέσα από την κουλτούρα του ελεύθερου χρόνου, χωρίς να μπορεί να διεισδύσει στο πεδίο των άμεσων βιωμάτων.

Η ελληνική αναστοχαστική νεωτερικότητα δεν εκφράζεται όμως μόνο από αυτούς που την αποδέχονται και συμπαρασύρονται από το ρεύμα της. Το τμήμα της κοινωνίας που συνδέεται με τέτοιες διαδικασίες, τόσο στη λόγια ή καλλιτεχνική, όσο και στην πιο απλοϊκή εκδοχή της, βρίσκεται αντιμέτωπο με ομάδες διανοουμένων που μετατρέπουν τη με κάποιο φόβο πρόσληψη της κοινωνικής δυναμικής, σε καλλιεργημένες μορφές αποστροφής. Η άρνηση αυτή εκλαμβάνει κυρίως δύο μορφές: Αυτή της αισθητικιστικής απόστασης από την ποταπή πραγματικότητα, και αυτή της υπερπολιτικοποίησης με συμβατικούς όρους, που αντιστοιχούν στη δομή της πολιτικής σκηνής (τάση που σε μεγάλο βαθμό εκφράζεται από οργανικούς διανοουμένους των παρατάξεων). Και οι δύο μορφές άρνησης γίνονται στο όνομα κάποιας επίκλησης σε αξίες. Δεν λείπουν βέβαια και οι μίξεις του αισθητισμού και της πολιτικοποίησης με την κουλτούρα των νέων στρωμάτων και της νέας ελληνικότητας / λαϊκότητας στην οποία ήδη έγινε αναφορά. Αυτή η μίξη όμως που εκφράζεται περισσότερο από ανθρώπους της τέχνης παρά από ανθρώπους της επιστήμης, βρίσκει την απήχυσή της σε νεότερες γενιές που γίνονται κυρίαρχες μετά τη δικτατορία, ενώ κατά την περίοδο 1949-1967 παραμένουν επιστημονικά και πολιτικά υπό τη σκιά των γενεών που διαμορφώθηκαν κατά το μεσοπόλεμο. Οι εκπρόσωποι αυτοί των μεσοπολεμικών γενεών ασκούν το διοικητικό έλεγχο των ιδεών είτε μέσα από τα υπουργεία, είτε με την επιρροή τους στα Πανεπιστήμια, την Ακαδημία Αθηνών και άλλα σχετικά ιδρύματα.¹⁷

Η υπερπολιτικοποίηση, η διατήρηση των μετώπων και η υποδαύλιση της αντιπαλότητας των παρατάξεων εκφράζεται με κείμενα που δίνουν το στίγμα μιας άλλης κατηγορίας εντύπων. Ο πολιτικός τύπος, όπως είναι φυσικό, πρωτοστατεί στην καλλιέργεια αυτού του κλίματος, αν και εκεί με την ανάπτυξη του κεντρικού πολιτικού χώρου η απομάκρυνση από το διπολιισμό και ο προσανατολισμός σε αξίες, που κι αυτές όμως δεν έχουν μεγάλη σχέση με τις πραγματικές διαδικασίες, κερδίζει έδαφος. Πέρα από τις έμμεσες

17. Για αυτό τον τύπο του λειτουργού, τυπικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του φιλόσοφου, και ίσως του σημαντικότερου μέλους του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου του Υπουργείου Παιδείας, κατά τη δεκαετία του 1950, Κωνσταντίνου Γεωργαίου.

εκφράσεις πολιτικών θέσεων, δεν είναι σπάνια η αντιπαράθεση συμβόλων και αισθητικών προτιμήσεων με άμεσες ιδεολογικές και πολιτικές παραπομπές. Σε περιορισμένους αριθμητικά, αλλά σημαντικούς για τους πνευματικούς συσχετισμούς κύκλους, μεσορανού έντυπα με λαογραφικό και λογοτεχνικό περιεχόμενο που συμπληρώνεται με παράθεση ιδεολογημάτων που απορρέουν από ένα πομπώδες εθνικιστικό πνεύμα. Ένα χαρακτηριστικό έντυπο αυτού του είδους είναι η "Ελληνική Δημιουργία" του Σπ. Μελά. Υπάρχουν όμως και περιοδικά που στηρίζουν έναν πιο κομψό συντηρητισμό σε μεσοπολεμικές εμπνεύσεις, όπως η "Νέα Εστία".

Το ζήτημα της προσαρμογής των αστών διανοουμένων κυρίως φιλελεύθερης προέλευσης σε ακραίες συντηρητικές θέσεις, είναι άμεσα συναρτημένο με τη διαμόρφωση των πολιτικών μετώπων. Η κύρια εκδήλωση όμως αυτών των τάσεων δεν πρέπει να αναζητηθεί στο χώρο των αυτόνομων διανοουμένων, αλλά κυρίως στο χώρο των οργανικών διανοουμένων, που κινούσαν τα νήματα των ιδεολογικών μηχανισμών, και τις στρατιές των ελασσόνων κρατικών λειτουργών. Άλλωστε οι ιδεολογικές μετακινήσεις των αυτόνομων διανοουμένων δεν αποτελούν φαινόμενο που χαρακτηρίζει τις δεκαετίες του 1940 και του 1950. Μην ξεχνάμε, ότι οι κύριοι διανοούμενοι του μεταπολεμικού, και ιδιαίτερα του μετεμφυλιοπολεμικού καθεστώτος είχαν ήδη κατά το μεσοπόλεμο μετακινηθεί σε θέσεις απάρνησης της σημασίας κάθε επεξεργασμένης κοινωνιολογικής και πολιτικοθεωρητικής οπτικής, μέσα από έναν αισθητιστικό ελιτισμό που ήταν και η κύρια πηγή αντίστασής τους προς πολιτικούς και καθεστώτα που δεν ενέκριναν. Από τον ελιτισμό αυτό εξέλειπε μέσα από τις διαδικασίες του εμφυλίου πολέμου το στοιχείο του αισθητισμού ως στοιχείου της δημόσιας έκφρασης. Η πολιτική τους ανάμειξη και η ανάγκη συγχρωτισμού με μηχανισμούς που απέκτησαν ουσιαστικά το χαρακτήρα τους κατά τη μεταξική περίοδο, απλώς επέτεινε τον ελιτισμό τους. Η παιδαγωγική τους υπεροψία, αντικαθίσταται από μια απαισιοδοξία που επικροτεί την πειθαρχηση των παιδευτών. Ο αισθητισμός ανακηρύσσεται σε μια υπόθεση των λιγοστών, που κατά τη γνώμη τους είναι ικανοί να απολαμβάνουν τις αισθητικές και ηθικές αξίες. Η αισθητική των πολλών αφήνεται στη δικαιοδοσία των χωροφυλάκων και των ανώτατων δημοσίων υπαλλήλων που καθοδηγούν τους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς.

Η κοινωνική κριτική και η κριτική θεωρία όμως δεν καταπιέζονται μόνο από αυτούς που ενσωματώνονται στο νικηφόρο μετεμφυλιοπολεμικό κράτος. Ανάλογα φαινόμενα δεν είναι σπάνια και στο χώρο της αριστεράς. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της "Επιθεώρησης Τέχνης", στα πλαίσια της οποίας γίνεται μια προσπάθεια ενός λελογισμένου ανοίγματος προς το μοντερνισμό της εποχής. Η δημιουργική πρόσληψη όμως των πρωτοποριακών ρευμάτων της εποχής προσκρούει συχνά στον έλεγχο εκπροσώπων του κομματικού μηχανισμού. Για τον κοινωνιολόγο θα ήταν ενδιαφέρον να συλλέξει μαρτυρίες που να τεκμηριώνουν τις μεθόδους λογοκρισίας και διαμόρφωσης συμβατικών συμπεριφορών από τους εκπροσώπους τόσο της νικηφόρας δεξιάς, όσο και της ηττημένης αριστερής εξουσίας. Το υλικό της προφορικής ιστορίας θα μπορούσε να αποκαλύψει ενδιαφέρουσες πτυχές.

Οι απωθήσεις των πρωτόγωνων φαινομένων από την πλευρά της αριστεράς επικαλύπτονται από μια κριτική των συνθηκών που εκλαμβάνει καθαρά οικονομιστικό χαρα-

κτῆρα και διαπνέεται από μια συνολική τάση αναγωγής σε ζητήματα πολιτικής. Ετσι διαφεύγουν της προσοχής της οι μετασχηματισμοί των σχέσεων κοινωνικής διαστρωμάτωσης και των ταξικών συσχετισμών, που ουσιαστικά κρύβονται πίσω από ένα πέπλο συμβατικών πολιτικών συμβολισμών, που αντιστοιχούν στη διαμόρφωση των επιφανειακών πολιτικών και ιδεολογικών μετώπων¹⁸. Τόσο οι αριστεροί όσο και οι δεξιοί εκφραστές του πνεύματος του εμφυλίου αρνούνται να καταλάβουν τη δυναμική της μετεμφυλιοπολεμικής περιόδου και να προσαρμοστούν σε αυτή, μια και κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε απώλεια των βασικών στηριγμάτων της κοινωνικής και πολιτικής τους ταυτότητας. (Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα εντείνουν την ιδεολογική διαπάλη ακριβώς γιατί βλέπουν την αναντιστοιχία των μετώπων προς τις κοινωνικές εξελίξεις, την πρόσληψη των οποίων τείνουν να συσκοτίσουν, ίσως όχι πάντα συνειδητά, με τους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς.) Και οι δύο αυτές κατευθύνσεις αντλούν την κοινωνική και πολιτική τους νομιμοποίηση από κοινωνικές κατηγορίες, όχι ευκαταφρόνητες από την άποψη της παρουσίας τους ως ποσοστό του πληθυσμού, που χαρακτηρίζονται από αδράνεια, και πάντως αρνούνται ή δεν συμπαρασύρονται από το γενικότερο μεταπολεμικό πνεύμα της διεθνούς κοινωνίας και των ιδιαιτεροτήτων της Ελλάδας που διακατέχει την πλειονότητα¹⁹. Η δεξιά εκδοχή αυτής της στάσης στηρίζεται, σε συντηρητικούς εκπροσώπους του παραδοσιακού κεφαλαίου, κυρίως όμως σε στρώματα που δεν θέλουν να χάσουν την μικροαστική τους αξιοπρέπεια από τις κοινωνικές ανακατατάξεις του μεταπολέμου. Ακόμα και το ΚΚΕ και η ΕΔΑ διαφυλάσσουν μέσα σε αυτό το κλίμα αθέβαιων ταυτίσεων κάποια στοιχεία μικροαστικής αξιοπρέπειας, παράλληλα με την αντίσταση στην καταπίεση και την υπεράσπιση συνδικαλιστικών δικαιωμάτων. Ο κύριος ρόλος της μετεμφυλιοπολεμικής αριστεράς δεν απορρέει από μια αμιγή αριστερή κουλτούρα, που άλλωστε δύσκολα μπορεί να κρατηθεί ζωντανή. Οι πολιτικές ταυτίσεις και η αναφορά στους κοινωνικούς αγώνες για όλο και μεγαλύτερα τμήματα της ελληνικής αριστεράς συνδέεται με πικρίες και αναμνήσεις. Ακόμα όμως και οι αναφορές στο παρελθόν ξεθωριάζουν. Αυτοί που παραμένουν περισσότερο συνδεδεμένοι με τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 είναι πέρα από το μικρό τμήμα της κοινωνίας που δεν συμμετέχει στην κοινωνική κινητικότητα, κυρίως οι πρόσφυγες στην ανατολή, και οι μετανάστες στη δύση, στους κόλπους των οποίων βρίσκει κανείς μετά το 1960 τα πιο σταθερά στηρίγματα της κομμουνιστικής και εαμογενούς αριστεράς. Οι πρόσφυγες και οι μετανάστες διατηρούν τις αναμνήσεις από τις συγκρούσεις μιας δραματικής εποχής αναλλοίωτες από τις επιδράσεις της ελληνικής καθημερινότητας και της δυναμικής της ελληνικής κοινωνίας κυρίως μετά το 1955, μια και γι αυτούς ο χρόνος της ελληνικής ιστορίας σταματά τη στιγμή της εξορίας ή της μετανάστευσης.

Οι ιδεολογικές και πολιτισμικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας θα πρέπει να γίνουν κατανοητές εν μέρει ως τρόποι απάρνησης των κεντρικών στοι-

18. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις η εκσυγχρονιστική ιδεολογία εξεχουσών προσωπικοτήτων της αριστεράς, ωθεί προς έναν οικονομισμό και αναγωγές της εξήγησης των φαινομένων σε ζητήματα που ανακύπτουν στο επίπεδο της πολιτικής σκηνής. Χαρακτηριστικές γι αυτή την πνευματική τάση είναι οι θαυμάσιες πάντως αγορεύσεις των διανοουμένων βουλευτών της αριστεράς, όπως του Κίτσου ή του Ηλιού.

19. Γύρω από τη σχέση των διαδικασιών κοινωνικής μεταβολής στη διεθνή κοινωνία με τις ελληνικές διαδικασίες, βλ. Α.Κύρτσος (1988) "Πολιτική νομιμοποίηση και οικονομικός εκσυγχρονισμός", στο συλλογικό τόμο: Η Ελλάδα προς το 2000. Επιμέλεια: Η.Κατσιούλης/Τ.Γιαννίτσας/Π.Κοζάκος, Αθήνα: Παπαζήσης, 1988:17-34.

χειών της, και ως διυλίσεις των όσων συμβαίνουν - μάλιστα τόσο περισσότερο, όσο περισσότερο υπόκεινται στη λογική της κυρίαρχης λόγιας κουλτούρας. Όσο μάλιστα πιο λόγια είναι η έκφραση, και όσο πιο έντονη η διάθεση της επιστημονικής επίφασης, τόσο περισσότερο εμφανίζεται αυτό το στοιχείο της απώθησης. Εδώ έχουμε μια άλλη κατηγορία απωθήσεων, πέρα από αυτές των σταλινογενών και των εθνικοφρόνων. Έχουμε μια υψηλού επιπέδου εισαγωγή των ιδεών του μεταπολεμικού δυτικού πολιτισμού, αλλά και των πιο σημαντικών πολιτιστικών επιτευγμάτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, που ενώ επηρεάζει την παραγωγή σημαντικών κειμένων λογοτεχνίας, κριτικής και γενικότερα δοκιμίου, δεν συμβάλλει στην ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας. Αξίζει να θυμηθούμε την "Ελληνοαγγλική Επιθεώρηση" που εκδίδεται ήδη κατά τα χρόνια του εμφυλίου από το Βρετανικό Συμβούλιο με τη συνεργασία διανοουμένων, που στο μεγαλύτερο ποσοστό τους δεν ταυτίζονται με το πνεύμα του επίσημου κράτους και των πολιτικών ελίτ της εποχής, και αργότερα τις "Εποχές" που εκδίδει κατά τη δεκαετία του 1960 το συγκρότημα Λαμπράκη, όπως επίσης και τον "Κοχλία" και την "Κριτική", δύο αξιολογότερα έντυπα που δίνουν ιδιαίτερη ώθηση στην πνευματική ζωή της Θεσσαλονίκης.²⁰

Προκαλεί μεγάλη εντύπωση κοιτάζοντας το υλικό της εποχής, πόσο διαφέρουν οι ερμηνείες της μεταδικτατορικής περιόδου από τις ερμηνείες που δίνουν οι άνθρωποι της εποχής εκείνης στα γεγονότα που βιώνουν. Η διαφορά δεν έγκειται στη συνήθη χρονική καθυστέρηση της εμφάνισης των ερμηνειών, αλλά στην παραμέληση ή ακόμα και παρεμπόδιση για πολιτικούς λόγους της ανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών. Ίσως σε αυτό να συμβάλλει και η σημασία των εκσυγχρονιστικών ιδεολογιών που παραμερίζουν το στοιχείο της αναστοχαστικής νεωτερικότητας, και προβάλλουν τη διάσταση του πρωτογενούς εκσυγχρονισμού με τις τεχνοκρατικές του συνδηλώσεις. Η ιδεολογική έκφραση της διάστασης του εκσυγχρονισμού, δεν λαμβάνει υπ' όψιν της τη συνθετότητα των πολιτισμικών και ιδεολογικών εκφράσεων της αναζήτησης ταυτότητας. Στο επίπεδο των κειμένων, το περιεχόμενο περιοδικών εκδόσεων όπως η "Νέα Οικονομία", "Αι Σπουδαί", το "Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών" του Καλιτσουνάκη που εκδίδεται ανελλιπώς από το 1921, και η "Επιθεώρηση Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών", είναι ενδεικτικό των τεχνοκρατικών και ως επί το πλείστον απλουστευτικών εκσυγχρονιστικών ιδεολογιών. Μάταια αναζητά κανείς μια σύνδεση των οικονομολογικών προσεγγίσεων ή των σχετικών πολιτικών προβληματισμών, με αναλύσεις ή έστω νύξεις που να αφορούν το φαινόμενο της ριζικής μεταμόρφωσης της ελληνικής κοινωνίας μεταξύ 1950 και 1970. Ούτε καν οι

20. Αν και κυριαρχεί ο αισθητισμός στις "Εποχές", εμφανίζονται μεμονωμένες αναλύσεις κοινωνικών προβλημάτων. Σε τεύχος του 1965 βρίσκουμε μια σύζηση για τη μετανάστευση, που παρά τη διαφοροποιημένη πολιτική αντιμετώπιση, παραμένει οικονομιστική. (Στη σύζηση αυτή συμμετέχουν οι: Γ. Μαύρος, Ν. Παλύζος, Π. Κανελλόπουλος, Αρ. Πρωτοπαπαδάκης, Α. Παπανδρέου, Ηλ. Ηλιού, Ι. Περαμόντου, Αδ. Πεπελάσης, Εμ. Μάρκογλου, Γ. Δράκος, Χρ. Πανάγος, Ο Χατζήθασαλιεύς, Κ. Παπακωνσταντίνου, Λ. Πάτρας, Κ. Δραγώνας, Ι. Αφεντάκης, Α. Βογιατζής, Δ. Καρόγιωργας, Σωτ. Αγαπητίδης, Ι.Μ. Βαρβιτσιώτης) Άλλες χαρακτηριστικές εκδηλώσεις διαφόρων αποχρώσεων του αισθητισμού και του πνευματικού ελιτισμού της εποχής είναι οι διαλέξεις του Παπανουτσού και άλλων στο "Αθήναιον", τα μαθήματα για ενήλικες στη ΧΕΝ, το φεστιβάλ Αθηνών, οι εκδηλώσεις της "Συνάντησης των Αθηνών" στην Γνίκα, κλπ.

πρώτες κοινωνιολογικές αναλύσεις της προδικτατορικής περιόδου συζητούν αυτά τα φαινόμενα²¹.

Αντίθετα απ' ό τι συμβαίνει με τις περισσότερες λόγιες κωδικοποιήσεις, οι έμμεσες καταγραφές δίνουν πιο πλούσιες εικόνες. Όσο πιο μαζικό το κοινό στο οποίο στοχεύουν οι ιδεολόγοι και οι καλλιτέχνες, ή οι κάθε είδους παραγωγοί πολιτισμικών αγαθών, ανεξαρτήτως ποιότητας, τόσο πιο έντονα εκφράζεται στα έργα τους η συνθετότητα της εποχής και οι αντιφάσεις της. Αν στο επίπεδο των αναλύσεων και των λογίων κωδικοποιήσεων λείπουν οι συμβολές που να επιτρέπουν μια προσέγγιση της κοινωνικής δυναμικής που ιδεολογικά εκφράζεται με τα πρώτα σπέρματα του λαϊκισμού και της "νέας ελληνικότητας", δεν σημαίνει αυτό ότι λείπουν οι εξεικονίσεις της πραγματικότητας που μπορούν να αποτελέσουν τη βάση του υλικού για τη μελέτη της διάχυτης ιδεολογίας και του πολιτισμού της εποχής. Ιδιαίτερα ο τύπος, όπως και οι ραδιοφωνικές εκπομπές, περιέχουν στοιχεία που δεν έχουν ακόμα εκτιμηθεί. Η μελέτη όχι τόσο του λόγιου, αλλά του περισσότερο ευτελούς περιοδικού τύπου, μαζί με τη μελέτη των πιο αυθόρμητων και λιγότερο επεξεργασμένων ή διυλισμένων εκφράσεων του γραπτού λόγου, ίσως μας δώσουν μια πιο πλήρη εικόνα των ιδεολογικών και πολιτισμικών αντικατοπτρισμών των διαδικασιών κοινωνικής μεταβολής και κοινωνικής κινητικότητας, και των αιτημάτων υπέρβασης του κλίματος που δημιούργησε ο εμφύλιος πόλεμος μέσα από προσπάθειες βελτίωσης του κοινωνικού γοήτρου και της πρόσβασης στον καταναλωτισμό. Τα μηνύματα που εκπέμπουν τα κάθε είδους έντυπα που προορίζονται για το πλατύ κοινό χαρακτηρίζονται από μια πολύ πυκνή πολυσημεία. Οι Δρόμοι της Ειρήνης είναι ένα τέτοιο έντυπο. Ένα έντυπο της αριστερής νεολαίας, που προορίζεται για ευρεία κατανάλωση από λιγότερο μορφωμένα στρώματα όλων των ηλικιών. Σέ ένα τεύχος του 1963, καταγράφεται με σαφή, και θα έλεγα και γουστόζικο τρόπο, η υφή της μεταπολεμικής λαϊκής νεωτερικότητας με τη χαρακτηριστική έμφαση στα ζητήματα ταυτότητας, καθώς και οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης. Στο εξώφυλλο του αριστερού περιοδικού ευρείας κατανάλωσης προβάλλει με ένα χαμογελαστό γυναικείο πρόσωπο. Η λεζάντα γράφει: "Αλίκη Βουγιουκλάκη: Θα περπατήσω για την ειρήνη. Απρίλιος 1963."

21. Για την αναφορά στο επίπεδο της κοινωνίας φροντίζουν περισσότερο όσοι ιδρύουν το 1954 το Έλληνικό Κέντρο Κοινωνιολογικών Μελετών, το οποίο εκδίδει την "Κοινωνιολογική Έρευνα". Με ελάχιστες εξαιρέσεις όμως βρίσκουμε στις σελίδες της σχεδόν αποκλειστικά μεταφορές θεωρητικών ρευμάτων από το εξωτερικό. Από τις λίγες εξαιρέσεις αποτελεί ένα άρθρο της Αγνής Ρουσοπούλου: "Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνικές τάξεις στην Ελλάδα" (1958).